

Teologija i marksizam

Uvod u interpretacije teza Waltera Benjamina »O pojmu povijesti«

Sead Alić

1

Jedan od onih suvremenih mislilaca koji su se odrekli stroge pojmovne prizme, sistema misli kao narcisoidne zablude mišljenja, jest njemački Jevrej, član Instituta za socijalno istraživanje, majstor skice i detalja — pasaža — Walter Benjamin.¹ Budući da je riječ o autoru koji svoju misao usredotočuje na detalj, a govor često čini govorom mozaika slika, samorazumljivom se čini teškoća adekvatne prosudbe. Tim više što je to autor koji rijetko eksplicira svoje ontologijsko-filozofijske stavove. Jedan od tekstova koji upućuju u samu srž Benjaminova mišljenja jesu njegove teze »O pojmu povijesti«, posthumno izdane pod naslovom *Povijesno-filozofijske teze*.

Upravo stoga što je riječ o tezama pojavljuje se mnoštvo različitih, pa i oprečnih tumačenja. Nijedan drugi Benjaminov tekst nije tako mnogostruko interpretiran. Uz zanimljivost zbog svog oblika i diskutabilnost koja proistječe iz njega, teze isto tako i prezentiraju osnovne metodičke i misaone prijevode Waltera Benjamina.

Budući da je literatura o tezama već pogolema, ne bi bilo uputno upustiti se u neobavezno prepričavanje Benjaminova teksta. Štoviše, krenut će se u suprotnim smjerom. Promotrit ćemo neke prosudbe Benjaminovih teza, iskjučujući istovremeno mogućnost govora o problemu na osnovu »kondenziranog smisla« iskazanog u »jezgrovitim sintagmama« interpretatora. Način nam se čini adekvatnim za uvođenje u širinu problematike Benjaminovih teza.

Započnimo s Gerhartom Keiserom. U svojoj relativno velikoj studiji »Walter Benjamins 'Geschichtsphilosophische Thesen'«, Keiser prije svega pole-

¹ Walter Benjamin, rođen je 15. VII 1892. g. u Berlinu u imućnoj obitelji židovskog trgovca tepisima i antikvitetima. Do izgnanstva uglavnom živi u Berlinu. S jačanjem nacizma u Njemačkoj Benjamin prelazi u Pariz, gdje živi i radi u oskudnim uvjetima. U to vrijeme postaje članom frankfurtskog Instituta za socijalno istraživanje. 1940. g., na granici prema Španjli, truje se iz straha da će biti vraćen Gestapu.

² Gerhart Keiser, Benjamin. Adorno. Zwei Studien, Athenäum Fischer Taschenbuch Verlag, 1974, Frankfurt am Main.

512 Esej • S. Alić

mizira sa suinterpretatorima. Jezgrovite sintagme koje slijede vezane su uz zasebne studije koje ćemo uglavnom isto tako uzeti u razmatranje. Misli navodimo u ovakvom obliku upravo zbog njihove jezgrovitosti i djelomično već obavljena posla.

Tako Keiser navodi Adornovu tezu da su Benjaminove teze »O pojmu povijesti« — »ključ za Benjaminovo djelo«². Gerschom Scholem, Benjaminov prijatelj iz mladosti, ocjenjuje teze kao kvazimarksistički tekst, a Benjaminov marksizam kao samonesporazum. Iz Tiedemannove interpretacije Keiser izvlači jezgrovitu formulaciju: U Benjaminovu marksizmu je »tvrdoglavo preživio eshatološki moment«.³ Hans Heinz Holz, u Keiserovu objašnjenju, vidi Benjamina kao neku vrstu »marksističkog rabina«⁴, a Ernst Fischer dodaje pjesnički: »Marksizam je Benjaminova melankolija«⁵.

»Protokol obavještenja« — započinje Tiedemann svoju refleksiju postojećih interpretacija — »isto je tako opširan koliko i jednolik.«⁶ Za razliku od Keisera, Tiedemann se najviše osvrće na jedno posebno pitanje recepcije Benjamina — na njegov, odnosno njegov i Schweppenhäuserov (kao urednika sabranih djela), a onda i Horkheimer-Adornov odnos prema Benjaminu. Tiedemann najprije navodi stav Helmuta Lethena koji kaže da je jaz između Horkheimer-Adornove teorije i materijalističkih fundamentalnih stavova Benjamina nepremostiv. Tu liniju slijedi i Helmut Salzinger s tezom da se Benjamin otima liberalno-opozicionim teoretičarima frankfurtske provenijencije. Dopunjuje ih Lienard Wawrzin kritikom Schweppenhäusera, koja tvrdi da je proces zbližavanja s revolucionarnim marksizmom pogrešno izdvojen kao sekundaran. Peter Bürger je isključiv. Za njega nema sumnje da za razliku od frankfurtske škole Benjamin čvrsto stoji na temeljnim stavovima Marxove teorije. Vraćajući loptu Gerhard Keiserovom ironičnom poistovjećivanju pojedinih autora unutar »Adornove škole«, Tiedemann ga, uz navođenje njegovih stavova, naziva »konzervativnim germanistom«, dodajući da Keiser žargonom nogometnog igrališta govori o »potisnuću klasne borbe u stranu u razumijevanju Benjamina od Adorna i njegove škole«⁸.

Dodajmo ovome osnovne teze nekih navedenih interpretacija, i to tako da svojom jezgrovitosti idu uz bok navedenima.

Herbert Marcuse u tekstu »Revolution und Kritik der Gewalt«⁹ donosi dvije, reklo bi se bitne teze za razumijevanje Benjamina. U skladu s ishodištem iz kojeg interpretira, dakle svojim mišljenjem, Marcuse ustvrđuje da Benjaminov mesijanizam ne operira s uobičajenim religiozitetom. Za njega su dug i okajanje povijesne kategorije. Interpretirajući u istom duhu i pojam

⁸ Keiser, str. 5.

⁹ Ibid., str. 9.

¹⁰ Ibid., str. 10.

¹¹ Ibid., str. 11.

¹² Rolf Tiedemann, »Historischer Materialismus oder politischer Messianismus?« u *Materialien zu Benjamin's Thesen über den Begriff der Geschichte*, Suhrkamp Verlag, F am M, 1975.

¹³ Ibid., str. 78, 79.

¹⁴ U *Materialien*...

Esej • S. Alić 513

spasenja, Marcuse ga određuje »materijalističko-političkim«, konkretizirajući: riječ je o »pojmu revolucije«.¹⁰

Na tragu ovakve recepcije Benjamina nalazi se i Christoph Herring sa svojom studijom »Der Intellektuelle als Revolutionär«¹¹. U zaključnom dijelu svoje studije on se uključuje u diskusiju tvrdnjom da Benjaminov materijalizam nije (ikakav) nesporazum, dapače, da su njegova razmišljanja o ulozi intelektualca u kasnom kapitalizmu nešto najbolje što je ponudila materijalistička teorija. Svoju tezu Hering potkrepljuje među ostalim i kritikom većine interpretacija koje su Benjaminu prilazile s filozofijske, a ne filozofijske strane.

Martin Jay, u svojoj povijesno-sociologijsko-filozofijskoj studiji *Dijalektička imaginacija*, prilaže nekolicinu navoda, uglavnom Adornovih, donoseći i autentičan stav: »Mesijanska struja u židovskoj misli, koju je marksizam prisvojio u posvjetovljenom obliku, prožima sve Benjaminove tekstove. Ovo se sasvim jasno vidi u jednom od zadnjih ogleda koje je napisao, u posthumno objelodanjenim *Tezama o filozofiji povijesti*. Na istoj stranici Jay dodaje: »... parabola koja otvara teze Benjamin potvrđuje svoju doživotnu vezanost za teološki oblik mišljenja«.¹²

U svom tekstu »Walter Benjamin — predradnje za filozofiju revolucije« u kojem se, uglavnom uz Tiedemannovu i Holzovu interpretaciju, promišljaju uglavnom Benjaminove Teze, Zoran Dindić zaključuje: »Dovodeći u neraskidivu vezu revoluciju i utopiju, Benjamin u oslobađanju potlačenih klasa i u ideji ljudske sreće kojom je komunizam vođen vidi teološke momente spasa koji su, po njegovu uvjerenju, karakteristični za svaki utopijski program: 'U predstavi sreće neotuđivo treperi slika spasa.«¹³

Jezgrovite sintagme interpretatora ili njihove bitne teze upućuju nas kako na širinu mogućnosti shvaćanja Benjaminovih Teza, tako isto i na temeljna proturječja na osnovi kojih se formiraju linije razumijevanja. Protokol je, kako bi rekao Tiedemann — nepotpun. Prije svega u njemu nije zastupljen Adorno, ili bar ne adekvatno. Njegov značaj za razumijevanje Benjamina je izuzetan. No ne samo da Adorno sam zahtijeva prostor jednog cjelovitog teksta, on je isto tako, u neku ruku, izvan osnovne linije ovog teksta. Tu su međutim još uvijek sa svojim zasebnim studijama Jeanne-Marie Gagnebin, Helmut Pfothner, Jürgen Habermas Heinz Paetzold, itd.

Pa ipak. Temeljni prijedor koji Teze donose sobom, a u čemu se svi slažu, jest sukob teološkog i Marxovog. U skladu sa svojim ishodištima interpretatori uglavnom naglašavaju jedan ili drugi moment, čineći to i onda kada ove suprotstavljene momente žele izmiriti. Za sve autore nesumnjiva je prisutnost židovske tradicije u Benjaminovu djelu. Nitko ne spori fakticitet — ranu židovsku fazu Waltera Benjamina i njene kasnije uplive. No, isto tako, nema interpretatora koji poriče Benjaminovu okrenutost marksizmu, njegovo zani-

¹⁰ Ibid., str. 24.

¹¹ Christoph Herring, *Der Intellektuelle als Revolutionär*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1973.

¹² Martin Džej, *Dijalektička imaginacija*, Svjetlost-Sarajevo i Globus-Zagreb, 1982, str. 317.

¹³ Dometi br. 3, 1978, str. 7.

manje za socijalnu teoriju. Problemi nastaju kada treba razumjeti odnos ova dva aspekta Benjaminova mišljenja.

Ako bi se htjele razgraničiti linije razumijevanja, moglo bi se zaključiti da se interpretacije bitno kreću u horizontu tri odgovora: 1) Benjamin je židovski mislilac koji sve, pa i Marxa razumije iz teologije; 2) Benjamin je marksistički mislilac koji zbog uvjeta u kojima živi, antisemitizma, te kompromitiranosti pojmova kao što je »revolucija«, iz svojevrsnog teorijskog inata radikalnog intelektualca govori teologiziranim jezikom, egzistirajući ipak bitno u obzoru Marxova mišljenja; 3) Benjamin je stvaralac/razotkrivač novog koncepta povijesti, koji se od Augustina nadavao, u Vicoa djelomično eksplicirao, a s marksizmom u potpunosti sekularizirao.

Argumenti za prvi mogući pristup naizgled su neoborivi. Benjamin govori o sreći, mesijanskom u povijesti, spasenju, *Thori*, itd. No ne samo da je kategorijalno tekst teologiziran. Slikom židovske okrenutosti prošlosti Benjamin razjašnjava svoje stavove o »tigrvskom skoku u prošlost«, odnosno o nužnosti hranjenja slikom »potlačenih preda, a ne idealom oslobođenih unuka«. Riječ je dakle o bitnom dopunjenju.

Osporavanje ove teze moglo bi krenuti iz više ishodišnih točaka. Prije svega moglo bi se utemeljiti u površinskim kopovima pokazivanja svjetovnih, socijalnih, Marxovih termina kao što su klasna borba, proletarijat, potlačena klasa, subjekt historijske spoznaje, itd. Drugo, moglo bi se zasnovati na osporavanju filologijskog pristupa, što, međutim, ne bi zadržalo u bitnu vezu okrenutosti prošlosti i hranjenja slikom potlačenih predaka. Kad je pak riječ o toj bitnoj upućenosti na prošlo kao određenosti židovskim elementom, ne treba ispustiti iz vida da to Benjamin pominje u funkciji buđenja i očuvanja klasne strasti, mesijanske snage uspostavljanja pravednog društva.

U osnovi ovog drugog mogućeg odgovora prebiva bitno stav da je Benjamin mislilac koji misli u produktivnoj sjeni Karla Marxa. U ovom smjeru kreću se, među ostalim, analize Herberta Marcusea i Christoph Heringa. Eksplicirat ćemo nekoliko bitnih teza u dva izvoda, da bi jasnijim bilo odustajanje od njihova načina. Marcuse, tako, započinje s Benjaminovim shvaćanjem sile koja samoj sebi daje apsolutno pravo legaliteta. Samo pravo, pak, Marcuse se priklanja Benjaminu, nestaje u karakteru sile kojom se pravo održava. Zadaću Teza otuda Marcuse vidi u uvođenju zbiljskog izvanrednog stanja koje bi trebalo razbiti povijesni kontinuum sile. U Benjaminovoj kritici, ustvrdit će dalje Marcuse — mesijanizam će postati oblik pojave povijesne istine. U tom će se onda kontekstu pojaviti teze o okajanju i dugu kao povijesnim kategorijama i spasenju kao pojmu revolucije. Na kraju izvoda o Marcuseu dajmo njegovu zaključnu, nesebičnu ocjenu Benjaminovih Teza: »Rijetko je istina Kritičke teorije u tako uzornom obliku bila izgovorena.«¹⁴

U okvirima ove druge mogućnosti misli i Christoph Hering, koji naročito ističe kontekst životne situacije, što nužno upućuje na Karla Marxa. »Benjaminovo insistiranje na revolucionarnom praxisu« — ustvrđuje Hering — »legitimno je i utemeljeno. Ono se sastoji u njegovu vlastitom proleterskom isku-

¹⁴ Herbert Marcuse, »Revolution und Kritik der Gewalt«, u *Materialien...* str. 25.

stvu kao intelektualca u kapitalističkom društvu, a isto tako i u obliku znanstvenosti analize formi društva kakav postoji i u Marxa.«¹⁵ Mogućnosti napuštanja siromaštva, oslobođenje od mita, svladavanje otuđenja... promišljaju se s Marxom kao i s Benjaminom. Revolucionarni praxis ima svoj cilj — osnutak besklasnog društva. Kao centralni Benjaminov problem Hering vidi proizvodnju revolucionarne teorije i njeno posredovanje. Iz činjenice da se Benjamin bavio i problemom posredovanja revolucionarnog saznanja Hering zaključuje, da je utoliko aktualan i interesantan za probleme lijeve politike.

Treću ćemo mogućnost motriti s Gerhardom Keiserom. Već s pravom Benjaminovom tezom o lutki koja uvijek dobija zahvaljujući stroju koji prikriva malu i ružnu, nezgrapnu teologiju — Keiser stvar obrće. Tezama koje naglašavaju značaj nužnosti pobjede historijskog materijalizma Keiser pokazuje teološki historijskog materijalizma (onako kako on proizilazi iz adekvatnog razumijevanja slike). Ne igra se naime lutka, već teologija; poslužujući lutku služi se njom. Riječ je — kaže Keiser — o staroj teološkoj slici, o odnosu boga i čovjeka. Teologija dakle postiže uspjeh na skriven način. Ona je uvijek prisutna, ona djeluje, ali ostaje nepoznatom. Domišljajući ono što je Benjaminovom slikom nagoviješteno, Keiser uviđa da patuljak zapravo nije odgovarajuća pojava za ono što teologija uistinu jest, već više ono što je od nje poznato. Keiser postavlja tezu: Teologija nije mala i ružna; u Benjaminovoj slici stroja, a onda i inače, ona se prema historijskom materijalizmu odnosi kao gospodarica, a taj njen upliv je tako značajan da se može reći da je ona sama zapravo historijski materijalizam.

Klasna borba je, započinje Benjamin svoju četvrtu tezu, »borba za sirove i materijalne stvari bez kojih nema ni finih ni spiritualnih.«¹⁶ No te fine, spiritualne stvari nisu plijen, dakle one do čega će se tek doći na kraju borbe. Te su stvari već prisutne u toku klasne borbe u obliku »odvažnosti«, »humora« ili »lukavosti«. Upravo na tom momentu insistira Keiser zaključujući dvostrano. S jedne strane, to da bez sirovih i materijalnih stvari nema tananih, znači da bez klasne borbe nema božjeg carstva, a s druge strane, upravo su te tanane i spiritualne stvari ono životno »borcima primjereno« — ono mesijansko. Carstvo božje neće biti izboreno kao plijen koji pripada pobjedniku, već će rezultat biti već sadržan u procesu. Drugim riječima: carstvo božje nije plijen vlastite borbe već realizacija u čovjeku već postojećeg — mesijanskog. Riječ je zapravo o lukačevskom shvaćanju proletarijata kao subjekt-objekta povijesti. Proletarijat će, dakle, ne samo izmijeniti svijet izvan sebe, on će i kao objekt svoje djelatnosti realizirati ove fine i spiritualne stvari koje su pretpostavka za klasnu borbu.

Sreća je tako rješenje teološkog shvaćanja povijesti, ali isto tako i kraj, odnosno cilj klasne borbe. Benjamin tako, prema sudu Gerharda Keisera, konstruirao, reklo bi se ipak implicite, evropski povijesno-filozofijski koncept. On dakle ne sekularizira teologiju, već teologizira marksizam.

¹⁵ Navedeno djelo, str. 131.

516 Esej • S. Alić

Govor o svijetu razotkriva, ali i stvara. Uočavanje jednostavne sheme (predmeta, odnosa, povijesti...) istovremeno je prikrivanje moguće/prisutne poetike. Kazivanju koje pretendira na strogost vraća se kategorijalni eho, struktura, sito. Subjekt politike objekt je političkog svijeta. Zastupnik matematičkog pristupa istraživanju, objekt je kvalificiranog. Kako rijeđu ukoriti poetiku svijeta raspārčavanu od filozofa znanstvenika, teologa... na pojam, rezultat, spasenje? Reći bremenito?

Reći i ostati neizrečen. Nagovijestiti, ali tako da nagovještaj ispuni prostor kojeg ne zahvaća kategorijalna mreža. Kazati jasno da u neodređenosti/pojmovnoj-nedoradenosti prebiva katkad potencijal značajniji od cilja. Što ako je vrhunsko ustrojstvo percepcije logosa poetičko?

U apoteci prepunoj sredovječnih opušaka, mladahan djevojčuljak oklijeva zatražiti kontracepcijske pilule. Interes razotkriva želje, godine, zrelost, orijentaciju... Da li su Benjaminove Teze marksistički ili nemarksistički tekst? Između teksta i propitivača uspostavlja se obostran odnos vrednovanja. Postaviti kao bitno pitanje marksističnost Benjaminovih Teza, znači u potpunosti ih ne razumjeti, promašiti, ne uzeti za ozbiljno, reducirati, itd.

Prići s određenom namjerom, poroditi cilj? Reduciranjem interesa na unaprijed određen prohtjev, interpretacija nužno više razotkriva samu sebe, svoje providno metodički (ne)ustrojstvo, nego što uspijeva reći nešto relevantno o tekstu. Da li su Benjaminovi pojmovi, pojmovi revolucije? Gledano u pravom kontekstu, pitanje je dublje i teže samo za samog propitivača. Ono je u svojoj biti zapravo navijačko: Da li se senzibilni Benjamin slaže s mojom koncepcijom revolucije? Ni Marcusea dakle ne mimoilazi povratna osuda.

Kako se u problemu telosa povijesti zrcale komunizam i spasenje? Može li misliti kome je stalo do ispuštenog vremena (Jetztzeit), do trenutka koji svojom bremenitošću nipoštašava svaku koncepciju, biti važno odrediti telosom povijesti spasenje umjesto komunizma, ili obratno. U trenutku u kojem motriocu bljesne prošlost poput pogleda Baudelairove prolaznice što u nepovrat nestaje u večernjoj gomili Pariza, prebiva slika poetskog otkrovenja logosa svijeta. U partenju marksizma s teologijom nije bitna dominacija. Bitan je način na koji oni ostavljaju trag na Benjaminovu papiru. Kraj povijesti ne može biti nesadržan u ovotrenutačnom htijenju — koncept teorijski odlazi u drugi krug interesa. U prvom ostaje nužda da ono iz nas što komunicira s krajnjim ciljem realiziramo, pretvarajući time prazni tok vremena u ispunjeno vrijeme.

Što je živo? Benjamin ako je marksistički? Marksizam ako je utemeljen (vidljivo ili ne) u teologiji, ili i jedno i drugo ako kao svojevrsna koncepcija okrenu svoj interes svom izvoru — klasna borba »finim« i »tananim«, »duhovnim« stvarima, spasenje zemaljskoj sreći, a komunizam konkretnim oblicima praxisa.

Dosadni cilja adekvatna je praznina puta. No ne samo u smislu kritike neposredovnosti mišljenja onako kako to Hegel daje u *Fenomenologiji*. Konstrukcija sustava kategorija o svijetu kao svojevrsan dokument kulture, isto tako je specifičan dokument barbarstva praznog vremena homogenog toka misli/vremena mislilaca sistema. Putovanje bremenito ne potrebuje cilj. Ispu-

njeno vrijeme ima svoju svrhu u sebi samom. Aporija komunizam ili spasenje, aporija je misli kao konstrukcije koja konstruira sustav da bi razumjela trenutak, nepovratno ga u toku konstruiranja izgubivši.

Walter Benjamin, koristeći se mislima teologije i marksizma (ili u sekularizirane teologije i teologiziranog marksizma) — ostaje između. Otuda sukobi. No Benjamin nije naprosto ostao neodlučan. Teologiju i marksizam on je izmirio bitno-poetskim uvidom, koji je uciepljen u dnevno strepnju, u drhtanju trenutka, u strahu i sreći, na osnovi kojih se i rađa mit telosa povijesti.